

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ АГРАРНИХ НАУК
ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА КАРПАТСЬКОГО
РЕГІОНУ**

**УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-
ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ
ЕКОЛОГО ОРІЄНТОВАНИМ РОЗВИТКОМ
ПІДПРИЄМСТВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В КОНТЕКСТІ
ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
(МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ)**

Оброшине – 2025

Удосконалення організаційно-економічного механізму управління еколого орієнтованим розвитком підприємств аграрного сектору в контексті євроінтеграційних процесів (методичні рекомендації) / Магас В., Гадзало А., Наконечний Р., Паленичак О.// Інститут сільського господарства Карпатського регіону НААН. – 2025. 35 с.

Рекомендації складено за результатами досліджень 2024-2025 рр. по завданню 37.00.01.08.П. Удосконалення організаційно-економічного механізму управління еколого орієнтованим розвитком підприємств аграрного сектору. Можуть бути використаним при формуванні стратегії розвитку аграрних підприємств та державної екологічної політики.

Рецензенти:

Височанська Марія Ярославівна – доктор економічних наук, старший дослідник за спеціальністю 051 "Економіка", заступник директора з наукової роботи та інноваційного розвитку Інституту агроєкології і природокористування НААН.

Гнатів Петро Степанович – доктор біологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу землеробства та відтворення родючості ґрунтів Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН.

Рекомендації розглянуто й затверджено вченою радою Інституту сільського господарства Карпатського регіону НААН (протокол № 11 від 6 жовтня 2025 р.).

Зміст

1. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГО-ОРІЄНТОВАНИМ РОЗВИТКОМ АГРАРНОЇ СФЕРИ	5
1.1 Еколого-орієнтований підхід в системі державного управління.....	5
1.2 Еколого-орієнтований підхід в системі управління аграрним підприємством.....	7
2. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГО-ОРІЄНТОВАНИМ РОЗВИТКОМ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ.....	9
2.1 Підходи до побудови систем управління еколого-орієнтованим розвитком аграрних підприємств	9
2.2 Побудова системи управління еколого-орієнтованим розвитком аграрних підприємств	12
3. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ	17
3.1 Охорона природи в умовах вільного ринку	17
<i>Значення інституту приватної власності для збереження та ефективного використання природних ресурсів.....</i>	<i>17</i>
<i>Вплив механізму цін та конкуренції на формування ринку екологічно чистої продукції</i>	<i>19</i>
<i>Значення приватних природоохоронних ініціатив.....</i>	<i>21</i>
3.2 Земельна реформа та природоохоронні наслідки.....	22
3.3 Роздержавлення екологічної політики в Україні.....	25
<i>Боротьба із зміною клімату – це не питання нинішньої України, яка веде екзистенційну війну.....</i>	<i>26</i>
<i>Децентралізація як інструмент запобігання та вирішення проблем охорони природи та раціонального використання природних ресурсів.....</i>	<i>27</i>
<i>Уточнення і розмежування прав власності як інструмент вирішення проблем охорони природи та раціонального використання природних ресурсів</i>	<i>28</i>
<i>Страхування екологічних ризиків.....</i>	<i>30</i>
<i>Обмеження, або "розумне" споживання як шлях до зменшення впливу антропогенного фактора на природу</i>	<i>30</i>
<i>Духовна основа екологічного просвітництва</i>	<i>31</i>
ВИСНОВКИ	33
ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА	35

ВСТУП

Зміст та основне завдання діяльності аграрних підприємств зводиться до отримання прибутку на основі задоволення попиту на продукцію сільського господарства. Водночас, за певних умов, їхня господарська діяльність може негативно позначатися на довкіллі та завдавати шкоду здоров'ю людей. Конкуренція спонукає виробників вдаватися до застосування інтенсивних методів ведення сільського господарства, що призводять до забруднення ґрунтів, води, повітря та самої продукції. Інтенсивне рільництво виснажує ґрунти, руйнує їхню структуру та зменшує здатність утримувати вологу. Хімічні засоби захисту рослин та мінеральні добрива забруднюють не лише поля, а й підземні та поверхневі води. Великі тваринницькі комплекси виділяють метан, аміак та інші гази, що погіршує якість повітря й підсилює парниковий ефект. Неправильне зберігання гною призводить до витоку нітратів і фосфатів у річки та озера. Це позначається на здоров'ї жителів сільської місцевості, які щодня контактують із пестицидами, добривами та випарами. Також залишки отруйних речовин у продуктах можуть викликати отруєння, алергію, гормональні порушення та різноманітні захворювання.

Вирішення зазначених проблем вбачається на шляху екологізації розвитку аграрного сектору. Еколого-орієнтований підхід в управлінні розвитком сільськогосподарських підприємств передбачає впровадження методів господарювання, що забезпечують раціональне використання ресурсів, знижують негативний вплив на довкілля і сприяють довготривалому розвитку підприємства.

Метою методичних рекомендацій є розкриття теоретико-методичних і практичних засад управління еколого-орієнтованим розвитком аграрних підприємств та формування державної екологічної політики в цілому.

1. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГО-ОРІЄНТОВАНИМ РОЗВИТКОМ АГРАРНОЇ СФЕРИ

1.1 Еколого-орієнтований підхід в системі державного управління

В основі функціонування ринкової економіки лежить принцип свободи ведення підприємницької діяльності. Сама підприємницька діяльність здійснюється в умовах конкуренції, підпорядковується попиту, обмежується законами та загальноприйнятими нормами поведінки (нормами моралі, традиціями тощо).

У переважній більшості випадків спроби втручання в роботу ринку супроводжуються додатковими обмеженнями свободи діяльності та/чи накладають додаткові зобов'язання на підприємців. Загалом це призводить до зростання витрат, що тягне за собою зниження стимулу до здійснення підприємницької діяльності. Це ж не дозволяє максимально реалізовувати економічний потенціал суспільства за певного рівня розвитку продуктивних сил.

Економічна теорія нараховує десять так званих "невдач", "провалів" та обмеженостей ринку, наявність яких може бути підставою для державного втручання в економіку [1, с. 264-265]. Із них основними вважаються чотири – монополії, потреба у суспільних благах, наявність негативних зовнішніх ефектів та інформаційної асиметрії.

Теоретичним підґрунтям для державного регулювання у сфері охорони природи, екологічної безпеки та природокористування є наявність негативних зовнішніх ефектів та інформаційної асиметрії.

Негативні зовнішні ефекти – це шкода, завдана третім особам внаслідок виробництва або споживання певного блага, яка не відображається у ринкових цінах. Прикладами негативних зовнішніх ефектів є ситуація, коли підприємство економить на очисних спорудах, що призводить до забруднення води чи повітря. Або ж, проводячи обробку полів хімічними засобами, наносить шкоду сусідньому пасічникові.

Інформаційна асиметрія – це ситуація, коли одна сторона угоди більше поінформована, ніж інша. Часто це стан, коли продавець знає про товар чи послугу більше ніж покупець. Наприклад, покупець овочів рідко коли догадується чим і скільки разів продавець здійснював хімічний обробіток рослин, чи вносив надмірну кількість мінеральних добрив і т.п. Інформаційна нерівність може призвести до неоптимальних рішень для обидвох сторін.

Водночас мотиви для державного втручання можуть бути різні – політичні, економічні, соціальні, бюрократичні. Ініціаторами державного втручання в економіку можуть виступати владні інституції, організовані економічні та політичні інтереси чи окремі громадяни.

Парадигма, тобто загальноприйнята модель постановки та вирішення природоохоронних проблем, передбачає наступне. Перше – виявлення та констатація екологічних небезпек та загроз, зумовлених господарською діяльністю людини. Друге – визначення, оцінка та визнання неприпустимим рівня екологічних ризиків. Третє – обґрунтування необхідності державного фінансування природоохоронних заходів та/чи регулювання господарської діяльності з метою запобігання та/чи зменшення рівня екологічних небезпек та загроз.

Механізм державного регулювання передбачає ухвалення необхідних законів та підзаконних нормативно-правових актів, створення відповідних державних інституцій, наділення їх відповідними функціями, правами, повноваженнями та відповідальністю, організацією забезпечення ресурсами, необхідними для досягнення поставлених цілей, вибір методів та інструментів впливу на керований об'єкт тощо.

Згідно статті 16 Конституції України "забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави".

Згідно пунктів 6, 19 статті 92 засади регулювання екологічної безпеки, правовий режим зон надзвичайної екологічної ситуації визначаються виключно

законами України. До повноважень Верховної Ради України (пункт 6 статті 85) також належить затвердження загальнодержавних програм охорони довкілля.

Президент України (пункт 21 статті 106) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

Згідно пункту 3 статті 116 Конституції України проведення політики у сфері охорони природи, екологічної безпеки і природокористування забезпечує Кабінет Міністрів України. Безпосередньо формує та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Місцеві державні адміністрації (пункт 3 статті 119 Конституції України) на відповідній території забезпечують виконання державних і регіональних програм охорони довкілля.

В структурі обласних державних адміністрацій передбачена наявність Департаменту екології та природних ресурсів, що діє на підставі відповідного положення, яке затверджується розпорядженням голови обласної державної адміністрації.

1.2 Еколого-орієнтований підхід в системі управління аграрним підприємством

Еколого-орієнтований підхід в управлінні розвитком сільськогосподарського підприємства – це вибрана стратегія розвитку підприємства, яка передбачає поєднання економічної ефективності та екологічної стійкості. Він спрямований на впровадження методів ведення агробізнесу, які знижують негативний вплив на довкілля, забезпечують раціональне використання ресурсів і сприяють довготривалому розвитку.

Еколого-орієнтоване управління у сільському господарстві базується на наступних принципах.

Перший принцип – раціональне використання природних ресурсів. Це досягається шляхом оптимізації водоспоживання (через крапельне зрошення, створення систем збору дощової води), впровадження енергоефективних технологій та використання відновлюваних джерел енергії (сонячних батарей, біогазових установок) тощо.

Другий принцип – застосування екологічно безпечних технологій у виробництві на основі впровадження органічного землеробства без використання синтетичних пестицидів і мінеральних добрив, чергування культур та сидерації для збереження родючості ґрунтів, біологічного захисту рослин (використання корисних комах, мікроорганізмів).

Третій принцип – зменшення негативного впливу на довкілля та збереження біорізноманіття. Дотримання цього принципу передбачає мінімізацію викидів парникових газів через ефективне використання техніки та добрив, управління відходами (переробка органічних відходів, компостування), створення природоохоронних зон навколо господарств, вирощування місцевих, стійких до хвороб і кліматичних змін сортів культур тощо.

Перевагами застосування еколого-орієнтованого підходу у сільському господарстві є:

- зниження витрат на енергоресурси та добрива;
- покращення якості продукції, що підвищує її конкурентоспроможність;
- довгострокове збереження родючості ґрунтів та природних ресурсів;
- відповідність європейським екологічним стандартам, що відкриває нові ринки збуту.

2. ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГО-ОРІЄНТОВАНИМ РОЗВИТКОМ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

2.1 Підходи до побудови систем управління еколого-орієнтованим розвитком аграрних підприємств

Формування системи управління розвитком аграрних підприємств базується на поєднанні концептуальних підходів, які враховують галузеву специфіку аграрного виробництва, соціально-економічні умови функціонування сільських територій, вплив зовнішнього середовища та інституційні чинники. Ефективна система управління розвитком аграрного підприємства передбачає гармонійне поєднання стратегічних, організаційних, технологічних і соціальних компонентів управління.

Розвиток аграрних підприємств у контексті екологічної стійкості потребує комплексного управлінського підходу, що поєднує екологічні пріоритети з економічною доцільністю, соціальною відповідальністю та інституційними вимогами. Екологоорієнтована система управління має забезпечувати раціональне використання природних ресурсів, мінімізацію негативного впливу виробництва на довкілля та підвищення конкурентоспроможності підприємств на внутрішніх і зовнішніх ринках.

До основних підходів до побудови систем управління екологоорієнтованим розвитком аграрних підприємств належать наступні.

Системний підхід передбачає розгляд аграрного підприємства як інтегрованої екологічно-економічної системи, елементи якої перебувають у постійній взаємодії з навколишнім середовищем. Основні компоненти цього підходу включають:

- ідентифікацію та оцінювання екологічних ризиків, пов'язаних із виробничою діяльністю;
- формування довгострокової стратегії сталого розвитку;
- запровадження екологічно безпечних технологій виробництва;
- адаптацію діяльності до кліматичних змін через впровадження природоохоронних заходів;

- налагодження партнерства з науковими установами, екологічними організаціями та органами влади у сфері охорони довкілля.

Цей підхід забезпечує цілісність управління та узгодженість дій у межах системи "підприємство – екосередовище".

Інноваційно-екологічний підхід спрямований на технологічну модернізацію виробництва з метою мінімізації негативного екологічного впливу та підвищення ресурсоефективності. Основні напрями:

- використання біотехнологій у рослинництві та тваринництві;
- розвиток органічного землеробства;
- застосування альтернативних джерел енергії (біогазових установок, сонячних та вітроенергетичних систем);
- впровадження цифрових технологій моніторингу стану ґрунтів, клімату і водних ресурсів;
- розвиток точного землеробства для оптимізації використання добрив, засобів захисту рослин та водних ресурсів.

Цей підхід формує технологічну базу екологізації виробництва і сприяє підвищенню інноваційної активності аграрних підприємств.

Економіко-екологічний підхід орієнтований на забезпечення економічної вигоди за умов дотримання екологічних норм та раціонального природокористування. Основні складові:

- оптимізація витрат на природоохоронні заходи та екологічний менеджмент;
- екологічне маркування та сертифікація продукції як засіб формування ринкових переваг;
- використання економічних стимулів (екоподатки, субсидії, гранти, "зелені" пільги);
- доступ до програм екологічного кредитування та фінансування "зелених" інвестицій;
- інвестування у відновлювані природні ресурси, покращення якості ґрунтів, водозбереження та збереження біорізноманіття.

Перевага цього підходу — обґрунтоване поєднання економічних результатів із довгостроковою екологічною доцільністю.

Регуляторний підхід базується на дотриманні законодавчих норм і стандартів екологічного менеджменту, що визначають рамки діяльності аграрних підприємств. Він включає:

- сертифікацію систем менеджменту відповідно до міжнародних стандартів (ISO 14001, GlobalG.A.P.);
- виконання вимог екологічного законодавства та нормативних актів;
- регулярний моніторинг впливу діяльності підприємства на довкілля;
- проведення екологічних аудитів та оцінки впливу на навколишнє середовище;
- розробку та актуалізацію екологічних паспортів підприємств.

Регуляторний підхід забезпечує юридичну відповідність, мінімізацію ризиків і підтримує репутацію підприємства як екологічно відповідального.

Соціально-екологічний підхід акцентує увагу на ролі соціальної відповідальності у формуванні екологічної політики підприємства. Основні напрями:

- партнерська взаємодія з місцевими громадами щодо екологічної безпеки;
- залучення громадськості до участі в екологічних програмах і проектах;
- підвищення екологічної компетентності персоналу;
- реалізація освітніх програм для місцевих жителів і працівників;
- формування культури відповідального споживання, запобігання утворенню відходів та їх раціональне управління.

Підхід посилює довіру між підприємством і суспільством та сприяє відтворенню соціального капіталу сільських територій.

Кліматоадаптаційний підхід спрямований на адаптацію виробничих процесів підприємства до впливу кліматичних змін, що є особливо актуальним для аграрного сектору. Його елементи:

- використання кліматостійких сортів сільськогосподарських культур;
- застосування технологій збереження вологи у ґрунті та запобігання деградації земель;
- розробка водоощадних та екологічно безпечних систем зрошення;
- впровадження заходів агролісомеліорації для стабілізації ландшафтів та покращення мікрокліматичних умов.

Кліматоадаптаційний підхід забезпечує стійкість виробництва до екстремальних погодних явищ та природно-кліматичних ризиків.

Ефективне управління еколого орієнтованим розвитком аграрних підприємств можливе лише за умови інтеграції системного, інноваційного, економіко-екологічного, регуляторного, соціально-екологічного та кліматоадаптаційного підходів. Комплексне застосування цих підходів формує адаптивну та стійку систему управління, здатну забезпечити збалансований розвиток, підвищити конкурентоспроможність підприємств та мінімізувати екологічні ризики. Взаємодія підприємств із державними інституціями, науковими організаціями та громадськістю є ключовою умовою досягнення цілей сталого розвитку аграрного сектору.

2.2 Побудова системи управління еколого-орієнтованим розвитком аграрних підприємств

Система екологічного управління (*environmental management system*) є складовою загальної системи управління підприємством і використовується для керування екологічними аспектами його діяльності, забезпечення відповідності нормативним вимогам, а також для вирішення питань, пов'язаних із ризиками та можливостями у сфері впливу на довкілля. Її структура, рівень деталізації та функціональна складність залежать від галузевої специфіки, масштабів

діяльності, виробничих технологій і зовнішнього середовища функціонування підприємства.

В основі побудови системи екологічного управління лежить принцип циклічності управлінських процесів, відомий як модель PDCA (Plan–Do–Check–Act), що відображає ітеративний механізм безперервного вдосконалення.

1. Планування (Plan) — визначення екологічної політики, постановка екологічних цілей та завдань, ідентифікація екологічних аспектів діяльності, оцінка ризиків і можливостей, а також планування необхідних заходів для досягнення результатів, узгоджених із політикою підприємства.

2. Виконання (Do) — реалізація запланованих заходів, розподіл відповідальності, забезпечення ресурсів, навчання персоналу, упровадження процедур контролю екологічно значущих операцій.

3. Перевірка (Check) — здійснення моніторингу, вимірювання, внутрішніх аудитів і аналізу результативності, а також підготовка звітності про досягнення екологічних цілей і ступінь відповідності вимогам політики.

4. Дія (Act) — прийняття управлінських рішень для коригування процесів, усунення невідповідностей, запровадження превентивних дій і вдосконалення системи екологічного управління.

Модель PDCA застосовується як до системи в цілому, так і до кожного її окремого елементу, забезпечуючи послідовність, зворотний зв'язок та неперервність процесу вдосконалення.

Для забезпечення системності, узгодженості та сталості розвитку підприємства при впровадженні системи екологічного управління доцільно використовувати чинні національні та міжнародні стандарти, зокрема:

1. ДСТУ ISO 14001:2015 (ISO 14001:2015, IDT) – "Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування".

2. ДСТУ ISO 14004:2006 (ISO 14004:2004, IDT) – "Загальні настанови щодо принципів, систем та засобів забезпечення".

3. ДСТУ ISO 14006:2013 (ISO 14006:2011, IDT) – "Настанови щодо запровадження екологічного проектування (eco-design)".
4. ДСТУ ISO 14031:2004 (ISO 14031:1999, IDT) – "Настанови щодо оцінювання екологічної характеристики".
5. ДСТУ ISO 14063:2008 (ISO 14063:2006, IDT) – "Обмінювання екологічною інформацією".
6. ДСТУ ISO 19011:2012 (ISO 19011:2011, IDT) – "Настанови щодо здійснення аудитів систем управління".
7. ДСТУ ISO Guide 73:2013 (ISO Guide 73:2009, IDT) – "Керування ризиком. Словник термінів".
8. ДСТУ ISO 14024 (ISO 14024) – "Екологічне маркування типу I. Принципи та методи".

Метою еколого-орієнтованого управління є інтеграція екологічних аспектів у загальну систему управління підприємством, що сприяє підвищенню екологічної ефективності, зменшенню негативного впливу на довкілля та досягненню цілей сталого розвитку.

Відповідно до положень ДСТУ ISO 14004:2006 і ISO Guide 73:2013, основні принципи системи включають:

- постійне поліпшення діяльності у сфері екології;
- превентивність і управління ризиками, а не лише усунення наслідків;
- дотримання вимог екологічного законодавства та інших нормативних актів;
- орієнтацію на зацікавлені сторони (споживачів, громади, партнерів, державні органи);
- прозорість і відкритість екологічної інформації;
- інтегрованість із загальною системою менеджменту якості та безпеки.

Структура системи екологічного управління (згідно з ДСТУ ISO 14001:2015) [2]

1. Формування екологічної політики підприємства.
 - Затверджується керівництвом і є публічною.
 - Визначає зобов'язання щодо запобігання забрудненню, ефективного використання ресурсів, дотримання законодавства і постійного вдосконалення.
2. Планування.
 - Ідентифікація екологічних аспектів діяльності.
 - Оцінка пов'язаних ризиків і можливостей.
 - Встановлення екологічних цілей, показників та планів дій.
3. Реалізація та функціонування.
 - Розподіл відповідальності й повноважень.
 - Навчання персоналу, підвищення екологічної обізнаності.
 - Операційний контроль, включаючи екологічне проектування (eco-design) згідно з ДСТУ ISO 14006:2013.
 - Внутрішня та зовнішня екологічна комунікація (ДСТУ ISO 14063:2008).
4. Оцінка результативності.
 - Моніторинг екологічних показників (споживання енергії, води, утворення відходів, викидів забруднювачів) — відповідно до ДСТУ ISO 14031:2004.
 - Проведення внутрішніх аудитів (ДСТУ ISO 19011:2012).
 - Аналіз результатів керівництвом та ухвалення коригувальних рішень.
5. Поліпшення.
 - Визначення невідповідностей і причин відхилень.
 - Розроблення коригувальних і попереджувальних заходів.
 - Оновлення політики, процедур та реєстрів екологічних аспектів.

Інструменти екологічного управління.

1. Екологічне проектування (eco-design) – врахування екологічних аспектів на всіх етапах життєвого циклу продукції (виробництво, транспортування, споживання, утилізація).
2. Оцінювання екологічної ефективності – застосування кількісних і якісних індикаторів результативності (відповідно до ДСТУ ISO 14031:2004).
3. Екологічне маркування продукції — використання маркування типу I (ISO 14024 / ДСТУ ISO 14024), що підтверджує екологічну безпечність продукції та підвищує її конкурентоспроможність. [3]
4. Управління екологічними ризиками – ідентифікація, оцінка й мінімізація ризиків згідно з ISO Guide 73:2013.
5. Внутрішній аудит і моніторинг – регулярна перевірка всіх елементів системи управління, документування результатів і впровадження вдосконалень.
6. Екологічна комунікація та звітність – відкритість і доступність інформації для стейкхолдерів, регулярне інформування про екологічні результати (ДСТУ ISO 14063:2008).

Таким чином побудова системи управління еколого-орієнтованим розвитком аграрних підприємств ґрунтується на поєднанні міжнародних стандартів серії ISO 14000, принципів циклу PDCA та національних нормативів, що забезпечують відповідність екологічній політиці держави. Така система сприяє підвищенню екологічної та економічної ефективності підприємства, мінімізації екологічних ризиків, формуванню позитивного іміджу на ринку і досягненню стратегічних цілей сталого розвитку аграрного сектору.

3. ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

3.1 Охорона природи в умовах вільного ринку

Оскільки будь-яке державне регулювання накладає додаткові обмеження та/чи витрати на суб'єкта підприємницької діяльності, а кожне наступне обмеження звужує рамки свободи громадян, послаблює їх спроможність у майбутньому протистояти свавіллю державної влади, то у кожному конкретному випадку необхідно розглядати усі альтернативні варіанти вирішення проблеми на базі ринкових механізмів або можливості передачі їх вирішення на регіональний рівень чи рівень місцевих громад. Лише у випадку, коли проблема стосується значної частини суспільства, набуває над регіонального масштабу, альтернативних ринкових варіантів вирішення проблеми не існує, то лише тоді може бути виправдане рішення про введення державного регулювання.

В умовах вільного ринку зменшення негативного впливу на навколишнє середовище може відбуватися завдяки інституту приватної власності, механізму ціноутворення та прояву приватної ініціативи.

Значення інституту приватної власності для збереження та ефективного використання природних ресурсів

Кожен, хто володіє власністю, за визначенням, є зацікавленим в отриманні від неї доходу та/чи у підвищенні її вартості. Наприклад, власник земельної ділянки може бути зацікавленим у збереженні лісу, річки чи озера, які на ній знаходяться, задля отримання додаткової вигоди від її використання чи збільшення її вартості у майбутньому. Так само власник сільськогосподарських угідь не буде зацікавленим у надмірному застосуванні мінеральних добрив чи засобів захисту рослин, якщо приріст доходу від продажу додатково вирощеної таким чином продукції не перекриватиме пов'язані з цим витрати та можливе зниження вартості землі через фактор екологічного забруднення.

Якщо приватна власність зумовлює зацікавленість у її збереженні та раціональному використанні, то конкуренція спонукає власника до її

ефективного використання, що забезпечувало б мінімально допустимий рівень рентабельності. Це змушує власника землі визначати оптимальну сівозміну, вибирати відповідні сорти, технології вирощування сільськогосподарських культур, організовувати належним чином зберігання, збут і т.д. У свою чергу ринок породжує учасників, котрі спеціалізуються на постачанні необхідних для цього товарів, робіт, послуг.

Приватний контроль над природними ресурсами в окремих випадках зумовлює формування природних монополій, що може призводити до становлення монопольних цін. Споживачів таких ресурсів це спонукає до ще економнішого та раціональнішого їх використання і таким чином сприяє вирішенню проблеми збереження природних ресурсів для майбутніх поколінь.

В умовах свободи відносини між двома сторонами обміну будуються за принципом взаємної вигоди. За певних обставин їхня господарська діяльність може негативно позначатися на власності третіх осіб. Наприклад, фермер, який вирощує зерно, обробляючи посіви хімічними засобами може шкодити фермерові, який займається бджільництвом. В умовах вільного ринку ця проблема може вирішуватися суто на комерційних умовах, коли кожен може іншому пропонувати за певну оплату відмовитися від ведення своєї справи, або ж сторона, яка відчуває на собі негативні зовнішні ефекти вимагає відшкодування нанесених збитків.

Лауреат Нобелівської премії Рональд Коуз (1991) на прикладі конфлікту інтересів власника фабрики, яка забруднює повітря, та незадоволених цим навколишніх фермерів показав, що якщо права власності чітко окреслені, а трансакційні витрати достатньо невисокі, то зацікавлені сторони в змозі самостійно досягнути прийнятного варіанту вирішення проблеми. Власник, який здатний здобути із володіння своєю власністю більшу вигоду, може викупити право власності чи окремі права щодо використання власності в іншій стороні, якщо для останньої сторони її права мають меншу цінність [4]. Таким чином чітке визначення прав власності на природні ресурси саме по собі сприяє їх збереженню, раціональному та ефективному використанню.

Вплив механізму цін та конкуренції на формування ринку екологічно чистої продукції

З іншого боку, кожен підприємець прагне продати свій товар за якомога вищою ціною. Оскільки ринки чистої конкуренції на яких ніхто, – ні продавець, ні покупець не спроможні впливати на ціну, - на практиці зустрічаються не часто, кожен підприємець прагне виділити свій товар серед подібних товарів на ринку. Це може відбуватися шляхом звернення уваги покупця на якихось особливостях товару – якості, дизайні, функціональності, сервісному обслуговуванню і т.п..

Ціна, яка враховує ці особливі характеристики товару серед подібних на ринку, називається преміальною ціною або ціною, що базується на диференціації продукту. Преміальна ціна, яка встановлюється вище за середній рівень на ринку, не тільки повинна перекривати порівняно вищі витрати на його виробництво, але й нерідко сама по собі служить для підкреслення вищої якості, унікальних властивостей чи додаткових переваг товару. При цьому компанії, які визначились із стратегією на задоволення попиту на продукцію із особливими характеристиками, починають підлаштовувати під поставлені цілі весь комплекс маркетингу, де ціна є лише однією із його складових. Крім самого продукту, для успіху також важливе значення має формування бренду, проведення відповідної рекламної компанії, розбудова збутової мережі тощо.

Зрозуміло, що, порівняно з покупцями, кожен із продавців на ринку є краще поінформований про особливості товару своїх конкурентів. Тому у випадку, якщо інформація про особливі переваги товару не відповідатиме дійсності, це буде одразу викрито конкурентами, а той хто з метою додаткового заробітку поширював завідомо неправдиву інформацію зазнає збитків. І не лише репутаційних – покупець, який купив товар за преміальною ціною може скористатися правом на його повернення, або ж вимагатиме компенсації, у тому числі й нанесеної моральної шкоди. Таким чином контроль достовірності інформації забезпечується самими конкурентами, без участі якого-небудь спеціально створеного для цього державного органу. Тому з часом на ринку

залишаються саме ті продавці преміального товару, які насправді забезпечують правдивість інформації про його особливі характеристики. Їхні торгові марки, товарні знаки з часом стають пізнаваними і зростають в ціні, а їхні зусилля винагороджуються зростанням доходу від продажу продукції.

Сказане в однаковій мірі стосується й екологічно чистої продукції. Адже в умовах сучасного світу завдяки колективним зусиллям представників науки, громадських рухів, політичних партій та ЗМІ зростає значення екологічних показників якості продукції та зростає прихильність до тих виробників, які у своїй діяльності прагнуть мінімізувати негативний вплив на навколишнє середовище. Покупці, для яких ці особливості мають значення, починають виділяти таку продукцію та виробників серед інших подібних на ринку, а це призводить до зростання попиту на них. В результаті – інтерес та прихильність покупців дозволяє таким виробникам отримувати вищі доходи за рахунок збільшення ціни та/чи зростання обсягів продажів.

На продовольчому ринку для підкреслення екологічних показників якості продукції широко використовуються такі поняття як "органічна", "екологічна", "біо" продукція і таке інше. У рамках концепції екологічного маркетингу важливим засобом підтвердження наявності у продукції чи діяльності підприємства відмінних екологічних характеристик, що є стрижнем товарної політики та декларуються у комунікаціях, є сертифікація. Основна роль сертифікації у формуванні попиту та просуванні про-екологічної продукції полягає у поширенні інформації про певні характеристики продукції чи діяльності підприємства та підтвердження достовірності такої інформації. Дієвість сертифікації як інструменту екологічного маркетингу полягає у наданні споживачам певних гарантій, що всі стадії виробництва на підприємстві та складові його продукції відповідають певним екологічним стандартам та вимогам [5, С. 193].

Для зменшення трансакційних витрат виробники екологічної продукції можуть кооперуватися, створюючи організації, спільні робочі групи, які б

здійснювали контроль та підтвердження показників якості, формували відповідні стандарти, здійснювали сертифікацію, екомаркування тощо.

Така скоординована маркетингова політика дає споживачам можливість з меншими трансакційними витратами вибирати продукти, вироблені з урахуванням екологічних вимог. Це формує додатковий попит, веде до зростання цін і цим самим стимулює інші компанії переходити на відповідні методи їх виробництва.

Разом з тим в умовах вільного ринку можуть виникати незалежні структури, які пропонують свої стандарти якості. За плату вони можуть надавати право ставити оформлені ними візуальні позначення якості, як підтвердження відповідності їхнім стандартам. Таким чином в умовах конкуренції без якого-небудь централізованого органу формуються стандарти та вимоги до якості, що відповідають різним сегментам ринку.

У випадку коли ці процеси держава прагне взяти під контроль, наприклад вводячи обов'язковість сертифікатів, які мали б підтверджувати відповідність продукції встановленим вимогам, не тільки з'являються надлишкові витрати, пов'язані із функціонуванням відповідного державного бюрократичного механізму, але й з часом, встановлені вимоги використовуються для обмеження виходу на ринок із такою продукцією.

Значення приватних природоохоронних ініціатив

Поряд із інститутом приватної власності та механізмом ціноутворення важливу роль в охороні навколишнього середовища в умовах вільного ринку відіграє приватна ініціатива. І сьогодні на наших очах лідери галузей, такі як Microsoft, Google, Tesla та інші формують і задають нові стандарти розвитку майбутніх галузей. Саме приватні структури визначають наше майбутнє, а не державні чиновники! Потрібно зауважити, що на відміну від природоохоронних ініціатив державних чиновників, які отримують за свою роботу відповідну платню і згідні все це робити за рахунок платників податків, приватна ініціатива реалізується на власний страх і ризик та за власний рахунок. Існую безліч прикладів, коли приватні особи добровільно брали і

беруть на себе обов'язки щодо охорони довкілля! У наш час Анатолій Куновський біля Львова працює над реалізацією ідеї найбільшого парку сакур у світі: "Це почалось з думки про 300 сакур, яка потім переросла у 3 тисячі, потім в 30 тисяч, і зрештою я дійшов до думки, що можна висадити найбільший парк із сакур. Втім я зіштовхнувся із тим, що самотужки зможу виростити близько 3 тисяч сакур. Однак, якщо знайдуться однодумці, які зголосяться висадити хоча б по одному деревцю, і таких людей збереться близько пів мільйона, то ми зможемо не просто висадити шалену кількість сакур, але й власними руками створити одне із найгарніших міст у світі, яке з часом приносить і туристів, і викликати у місцевих мешканців естетичне задоволення" [6].

3.2 Земельна реформа та природоохоронні наслідки

При пошуку шляхів вирішення тих чи інших проблем довкілля важливо з'ясувати, чи не зумовлене їх виникнення попередньою політикою. Нижче розглядаються деякі проблеми природоохоронного характеру, зумовлені здійсненими перетвореннями в сфері земельних відносин.

У Національній доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2021 році констатується, що "більшість землекористувачів не проводить жодних заходів, спрямованих на збереження ґрунтів та підвищення їхньої родючості. Натомість посилюють хімізації сільського господарства (використання міңдобри́в, отрутохімікатів, пестицидів), яка не тільки погіршила екологіні властивості ґрунту через нагромадження значної кількості шкідливих хімічних речовин, а й сприяла скороченню біорізноманіття наземних та водних екосистем. ..." [7, с. 277-278].

Враховуючи, що більшість сільськогосподарських угідь України були приватизовані на основі їх паювання ще у 90-х роках може скластися думка, що вищенаведені теоретичні викладки не відповідають дійсності. Як на наш погляд, пояснення цієї, нібито, парадоксальної ситуації може бути лише одне – безоплатна неконкурентна передача 6,9 млн. громадян у приватну власність 27,7 млн. га сільськогосподарських угідь призвела до формування номінальних

(а не реальних) власників землі. В силу низки об'єктивних та суб'єктивних причин абсолютна більшість із них не здатні самотійно господарювати на своїй землі. В результаті товарне сільське господарство в Україні на 90 відсотків ведеться на орендованій землі.

З цим пов'язані усі недоліки господарювання на базі оренди – орендар зацікавлений в отриманні максимальної вигоди, що йде на шкоду збереженню орендованих земель. В умовах відсутності належного контролю з боку їх власників це тягне за собою значні негативні наслідки для збереження природною родючості землі.

Причина формування саме номінального, а не реального власника землі полягає в тому, що процедура розподільчої неконкурентної приватизації не передбачала випробування його волі до володіння землею такою ж волею інших готових оволодіти нею. В результаті ми маємо суцільне несправдження реформаторських обіцянок: нинішній номінальний власник землі в абсолютній своїй більшості не господар, і, в силу об'єктивних причин, ніколи ним не стане. Тобто, основна задекларована мета – сформувати власника-господаря землі, - не досягнута. Натомість сформувався багатомільйонний клас земельних "рантьє". При цьому становлення прошарку реальних власників-господарів землі, тобто фермерства, по суті, - заблоковане.

Водночас в Україні позначилась тенденція до концентрації землеволодіння. Зокрема, з 2002 по 2020 рік загальна чисельність підприємств, що володіли сільськогосподарськими угіддями скоротилась з 57123 до 36227, або на 36,4 відсотка. При тому чисельність підприємств, що володіли понад 5 тис. га сільськогосподарських угідь зросла з 511 до 579, або на 13,3 відсотка. Їх частка в загальній кількості – з 0,9 по 1,6 відсотка. У 2020 році вони володіли 34,2% усіх угідь, середній розмір становив – 11957 га. Особливі темпи росту чисельності тих підприємств, які володіють площами понад 10000 га угідь. Їх кількість зросла з 34 до 184, частка в загальній чисельності з 0,06 до 0,5 відсотки, питома вага у землеволодінні з 2,0 до 21,1 відсотків, середній розмір з

15076 га до 23261 га. Загалом станом на 1 листопада 2020 року 6,4 відсотка підприємств володіли 60,0 відсотками сільськогосподарських угідь.

Проте, ці цифри не в повній мірі відображають реальний рівень концентрації землеволодіння. В Україні швидкими темпами розширюються горизонтально та вертикально інтегровані структури, зорієнтовані, насамперед, на експорт вирощеної сільськогосподарської продукції, – так звані агрохолдинги. За деякими даними, десять найбільших із них контролюють 2854 тис. га. [8] Це становить 18,7 відсотка угідь, що знаходяться у користуванні усіх сільськогосподарських підприємств.

В умовах коли сільське господарство ведеться на величезних територіях різко зростають екологічні ризики. Адже у цьому випадку основу організації вирощування сільськогосподарських культур визначає комерційний підхід, що зумовлює вищий рівень спеціалізації, орієнтацію на більш рентабельні культури. В результаті кількість вирощуваних сільськогосподарських культур об'єктивно матиме тенденцію до скорочення. Сівозміни в принципі не можуть організовуватися в розрізі окремих полів. Вони формуються на величезних площах, а в межах окремого населеного пункту кожного року нерідко засівається лише одна культура. Тому застосування мінеральних добрив та засобів захисту відбувається концентровано упродовж однієї-двох діб і охоплює практично усі землі навколо населеного пункту. Зрозуміло, що екологічне навантаження для його мешканців у такі дні різко зростає.

Коли сільськогосподарські угіддя навколо кожного населеного пункту були би розподілені хоча б між 5-10 фермерами, екологічні ризики зменшилися б у десятки разів. Адже кожне із цих господарств мало б свої особливості, вони б відрізнялися між собою спеціалізацією, застосовуваними сівозмінами, технологіями вирощування сільськогосподарських культур та тварин тощо. Навколо такого населеного пункту монокультура була б неможлива, тому застосування різними фермерами засобів захисту та мінеральних добрив в силу різних обставин практично б не співпадали в часі, або ж охоплювало б відносно

невелику частину земель. Тоді екологічні ризики, наприклад для фермера, який займається бджільництвом, були б мінімальними.

Тому пом'якшення існуючих екологічних проблем в Україні, як і будь-яких інших, неможливі поза контекстом здійснення загальної політики формування конкурентного порядку в економічній системі України. Стосовно аграрної сфери то вкрай важливим питанням є різке зменшення рівня концентрації землеволодіння та формування конкурентного порядку в системі земельних відносин України [9].

3.3 Роздержавлення екологічної політики в Україні

Крім "провалів ринку", економічна теорія розглядає також так звані "провали" чи "фіаско" держави (government failures). Серед проблемних питань державної природоохоронної діяльності в Україні найчастіше називають недосконалість природоохоронного законодавства, неефективне управління природоохоронною діяльністю, недостатнє фінансування державних природоохоронних проєктів та програм і, водночас, - неефективне використання чи пряме розкрадання уже виділених бюджетних коштів і таке інше.

Зрозуміло, що вирішення зазначених проблем вбачається на шляху удосконалення законодавства, збільшення фінансування, підвищення ефективності управління, посилення контролю, забезпечення прозорості дій органів влади, боротьби з корупцією і т.п.. Тобто в рамках чинної парадигми визнаються недоліки державної природоохоронної діяльності, проте не піддається сумніву можливість їх подолання.

Такий підхід до розв'язання проблем охорони природи, напевно чи не найбільше, порівняно із іншими сферами діяльності держави, веде до розростання державних функцій, прав і повноважень, в результаті чого система державного управління неминуче набуває ознак колишньої адміністративно-командної системи. Наприклад, реалізація пресловутих сімнадцяти цілей сталого розвитку ООН, які стосовно України викладені у відповідній Національній доповіді [10], неможлива без повного державного

контролю за усіма сферами життя суспільства: від використання природних ресурсів і аж до відносин у сім'ях.

Враховуючи неефективність функціонування владних інституцій, що в умовах війни подекуди набуває відверто деструктивного характеру, вирішення існуючих проблемних питань, у т.ч. у природоохоронній сфері потрібно шукати не в напрямі їх посилення та/чи розширення виконуваних ними функцій, а на шляху формування інституціонального середовища, що б дозволяло розв'язувати екологічні та інші проблеми децентралізовано з опорою на ринкові механізми. Нижче розглядаються можливі конкретні напрями.

Боротьба із зміною клімату – це не питання нинішньої України, яка веде екзистенційну війну

Коли йдеться про зміну клімату, світовий політичний і науковий простір дедалі більше орієнтується на концепцію *глобальної відповідальності*. Проте у межах реальної геополітики така відповідальність розподілена вкрай нерівномірно. Високорозвинені країни сьогодні можуть дозволити собі політику "зеленого переходу" – вони мають капітал для технологічної модернізації, володіють інтелектуальними ресурсами для інновацій та можуть компенсувати втрати енергетичної ефективності за рахунок високої доданої вартості в інших секторах. Для країн на кшталт України така політика стає додатковим бар'єром для розвитку. Вимоги скорочення викидів, запровадження "чистих" технологій і вуглецевих квот фактично обмежують економічну суверенність. Вони змушують або скорочувати промислову активність, або імпортувати дорогі технології, що часто створює *нову форму економічної залежності*. Тобто кліматична політика багатих країн часто реалізується за рахунок бідніших.

Україна, яка сьогодні бореться за своє виживання як народ і як держава, не належить до тих економік, що справді визначають кліматичні тенденції. Її частка у глобальних викидах парникових газів не перевищує 0,4%, тоді як на десять найбільших економік світу припадає понад дві третини.

Екзистенційна війна, у якій перебуває Україна, вимагає вибору правильних пріоритетів. Питання клімату, безумовно, важливе в довгостроко-

вій перспективі, але її ближче майбутнє визначається воєнними, економічними чи демографічними, але аж ніяк не кліматичними загрозами. Тому у нинішніх умовах боротьба зі зміною клімату не може бути пріоритетом для України!

Екологічна безпека – ключове завдання держави

На відміну від боротьби зі зміною клімату, яка має глобальний і віддалений характер, екологічна безпека є безпосереднім національним завданням. Екологічна безпека – це здатність держави, суспільства та економіки протистояти екологічним ризикам, запобігати їх концентрації та обмежувати негативні наслідки.

Екологічні ризики стають загрозою, коли відбувається їх концентрація у просторі, часі або технологічній системі. Тобто головна небезпека там, де ризики не розсіяні, а зосереджені. По суті екологічна безпека – це система управління концентрацією ризиків.

Україна сьогодні перебуває в ситуації, коли екологічна безпека безпосередньо впливає на обороноздатність. Зруйновані підприємства, забруднені води, заміновані території – усе це створює нові типи загроз, які мають як військовий, так і економічний вимір. Тому сьогодні концептуально правильно говорити не просто про "охорону природи", а про екологічну безпеку як важливу складову системи національної безпеки!

Децентралізація як інструмент запобігання та вирішення проблем охорони природи та раціонального використання природних ресурсів

Однією з ключових передумов ефективної екологічної політики є наявність дієвих механізмів прийняття рішень на тому рівні, де безпосередньо виникають проблеми охорони природи та використання природних ресурсів. У цьому контексті децентралізація виступає не лише адміністративною реформою, а й інституційним механізмом екологічної безпеки, який здатен забезпечити баланс між використанням ресурсів і збереженням довкілля.

Передача більшості питань охорони природи на місцевий або регіональний рівень дозволяє підвищити відповідальність громад за стан навколишнього середовища та забезпечити реальну участь населення у

прийнятті екологічно значущих рішень. Адже саме місцеві громади найкраще обізнані з екологічними проблемами своєї території, розуміють специфіку природокористування та екологічні ризики, пов'язані з господарською діяльністю. Конкуренція територій за населення створює природний стимул для запровадження екологічних стандартів і контролю за їх дотриманням. Території з чистішим довкіллям, належною якістю води, повітря та рекреаційного простору стають привабливішими для проживання, туризму та інвестицій.

Тому доцільно передати громадам міст і сіл (а не так званим ОТГ) у власність або довічне користування усі землі, ліси, водні та інші природні ресурси, що розташовані на прилеглих до населених пунктів територіях і не перебувають у державній чи приватній власності. Такий підхід не лише зміцнить місцеве самоврядування, а й створить реальні стимули для раціонального природокористування, адже громади безпосередньо зацікавлені у довгостроковому збереженні ресурсного потенціалу території.

При цьому у віданні центральної влади мають залишитися лише природні ресурси загальнодержавного значення – стратегічні лісові масиви, водні системи, надра та природоохоронні території національного рівня. Центр виконує при цьому координаційну, аналітичну та нормативну функцію, тоді як практичне управління і контроль здійснюються знизу.

Зрештою, потрібно усвідомити, що земля не є об'єктом розпорядження державного апарату – це середовище життя громадян. Саме вони, на найнижчому рівні суспільної організації, повинні мати право і можливість вирішувати питання її використання, охорони та відновлення. Лише така система управління здатна забезпечити реальне збереження природних ресурсів, насамперед – захист лісів від нещадних вирубок, охорону водних екосистем і біорізноманіття.

Уточнення і розмежування прав власності як інструмент вирішення проблем охорони природи та раціонального використання природних ресурсів

Проблема раціонального природокористування та охорони довкілля у значній мірі пов'язана не лише з технічними чи екологічними чинниками, а

насамперед із інституційною недосконалістю – нечіткістю, розмитістю або відсутністю визначених прав власності на природні ресурси. Саме ця проблема, на яку звертав увагу Рональд Коуз у своїй класичній праці *"The Problem of Social Cost"* (1960), лежить в основі багатьох екологічних конфліктів і неефективного використання ресурсів [11].

Коуз виходив із того, що зовнішні ефекти (externalities) – наприклад, забруднення повітря або деградація земель – не є наслідком "провалу ринку", а результатом відсутності або нечіткості прав власності. Якщо такі права чітко визначені, а сторони мають можливість вести переговори без значних трансакційних витрат, то вони можуть самотійно досягти ефективного розв'язання конфлікту, без необхідності державного втручання.

Для України надзвичайно важливо створити систему, де природні ресурси не перебувають у "спільній безвідповідальності". Відсутність власника або розпорошення повноважень між численними державними органами веде до ситуації "трагедії спільного" (tragedy of the commons) – тобто надмірного використання та виснаження ресурсів.

Уточнення і закріплення прав власності (державної, комунальної, приватної чи колективної) дає змогу:

- ✓ персоніфікувати відповідальність за стан довкілля;
- ✓ створити економічні стимули до збереження ресурсів (через можливість отримання вигоди від їх сталого використання);
- ✓ запровадити ринкові механізми вирішення екологічних проблем, зокрема угоди про компенсацію шкоди, торгівлю правами на викиди чи використання води, запровадження системи "екологічних сервітів".

Одним із дієвих механізмів реалізації коузіанського підходу є розширення практики застосування прецедентного (судового) права. У ситуаціях, коли межі прав власності або відповідальності нечіткі, суд може встановити прецедент, який визначає баланс інтересів між забруднювачем і постраждалими. Наприклад, якщо яке-небудь підприємство завдає шкоди мешканцям прилеглої території, судові рішення може або:

✓ визнати право громадян на компенсацію (встановивши відповідальність забруднювача),

✓ або, навпаки, визначити межі, в яких його діяльність є допустимою.

Таким чином, кожне рішення стає елементом уточнення прав власності у практичному сенсі. Це поступово формуватиме систему, де поведінка учасників ринку визначатиметься не бюрократичними нормами, а юридично усталеними правовими позиціями.

Страховання екологічних ризиків

Важливим недержавним механізмом вирішення проблем охорони природи є розвиток ринку страхування екологічних ризиків. Зацікавленість у такому страхуванні полягає в тому, щоб мінімізувати можливі витрати суб'єкта господарської діяльності, пов'язані із виконанням судових рішень щодо нанесеної екологічної шкоди третім особам.

Страховання екологічних ризиків може здійснюватися як стороною, котра може нанести шкоду довкіллю для страхування збитків від відшкодування можливої шкоди, так і стороною, яка може стати потенційно постраждалою. Наприклад, агрохолдинг може страхувати ризики нанесення шкоди пасічникам внаслідок застосування хімічних засобів, а пасічники – страхуватися від можливої шкоди від дій агрохолдингу.

Обмеження, або "розумне" споживання як шлях до зменшення впливу антропогенного фактора на природу

Макс Вебер у своїй знаменитій праці "Протестантська етика і дух капіталізму" (1905) показав, що поміркованість і внутрішня дисципліна були не стільки зовнішніми обмеженнями, скільки духовною настановою людини, яка прагнула не насолоди, а сенсу і служіння [12].

У цьому полягав парадокс модерного капіталізму: духовна етика праці породила матеріальний комфорт, а останній згодом зруйнував свою моральну основу. Сучасна цивілізація, орієнтована на максимізацію комфорту, перетворила його на самоцінність, позбавлену духовного виміру. Комфорт став

не засобом підтримання високопродуктивної праці, як у Вебера, а новою формою залежності, що створює нескінченний попит на ресурси.

Річард Талер, представник поведінкової економіки, показав, що люди рідко приймають раціональні рішення, а тому їхню поведінку можна "м'яко підштовхувати" (nudge) у бажаному напрямку [13]. Ця ідея, покладена в основу сучасної екологічної політики, породжує нову форму контролю – не прямий примус, а поведінкове програмування. Під гаслом "екологічної відповідальності" людину спонукають до певних моделей споживання – купівлі "зелених" товарів, відмови від подорожей, скорочення використання енергії. Однак часто за цим стоїть не вільний вибір, а нав'язана норма, сформована державою, корпораціями чи масовою культурою.

Свобода вибору, яка колись була джерелом людської гідності, тепер розглядається як загроза "екологічній рівновазі". Тому держава чи глобальні інституції намагаються замінити свободу керованою освітою, поведінковими моделями, рейтингами "екологічності".

Коли "розумне споживання" перетворюється на ідеологію, воно породжує небезпечну тенденцію: ліквідацію свободи під прикриттям турботи про планету. З'являються екологічні рейтинги країн, компаній, навіть окремих людей; вводяться квоти на споживання, обмеження на пересування чи власність. У цій логіці "неекологічний" індивід поступово перетворюється на морально нижчого, такого, що підлягає контролю чи навіть виключенню. Це нова форма язичницького культу – поклоніння "зеленій" ідеї як вищій цінності, де людина вже не творець, а винуватець, не суб'єкт, а об'єкт виховання.

Потрібно виходити з того, що "розумне споживання" може бути шляхом до гармонії людини і природи лише тоді, коли воно виходить із внутрішньої свободи та свідомого вибору, а не із ззовні нав'язаної поведінкової архітектури!

Духовна основа екологічного просвітництва

У самому формулюванні "охорона природи" закладене протиставлення Людини і Природи. Ми охороняємо природу *від себе*, визнаючи, що саме людська діяльність становить загрозу існуванню світу, в якому ми живемо.

Виходить парадокс: творіння Боже, покликане "оволодіти землею і панувати над усім живим" (Бут. 1:27–29), стає для неї джерелом небезпеки. Чи означає це, що в самій природі Людини закладений антагонізм із Природою – іншим Божим творінням?

З епохи Просвітництва людство дедалі більше мислить себе не як частину Божого задуму, а як автономного творця, який має право змінювати світ на власний розсуд. Раціоналізм і технократизм породили уявлення про Природу як "об'єкт", над яким слід "панувати". Таке мислення змінило не лише ставлення до довкілля, а й до самої людини – вона стала *ресурсом, засобом продуктивності, елементом ринку*.

Сучасне "екологічне просвітництво" намагається повернути баланс, але не через відновлення духовної ієрархії, а через нову форму секулярної моралі. Природа проголошується самоцінністю, а Людина – винуватою істотою, яка має обмежувати себе. Так формується нова ідеологія – екоцентризм, що прагне зрівняти людину з усім живим, фактично знищуючи онтологічну різницю між ними. Як зазначає *Компендіум Соціальної Доктрини Церкви* (п. 463): "Правильне бачення довкілля запобігає утилітаристському зведенню природи до об'єкта експлуатації. Водночас не слід абсолютизувати природу і вивищувати її гідність над гідністю людської особи" [14]. Інакше кажучи, врятувати природу, зневажаючи людину – неможливо.

Деградація духовного виміру людяності призводить до нового типу ідолопоклонства – обожнення природи та обожнення Держави, яка проголошує себе єдиним носієм "екологічної істини". Ми уповаємо до Держави там, де втрачається віра в Бога та Людину, як його найвище творіння.

Вихід із цього зачарованого кола можливий лише через духовне відродження. Гармонія між Людиною і Природою можлива лише тоді, коли Людина відновить гармонію з Богом!

Висновки

Еколого-орієнтований підхід в управлінні розвитком сільськогосподарського підприємства – це вибрана стратегія розвитку підприємства, яка передбачає поєднання економічної ефективності та екологічної стійкості. Він спрямований на впровадження методів ведення агробізнесу, які знижують негативний вплив на довкілля, забезпечують раціональне використання ресурсів і сприяють довготривалому розвитку.

Діюча система державного екологічного регулювання в Україні характеризується надмірною централізацією, фрагментарністю нормативно-правової бази та слабкою узгодженістю між екологічною та економічною політикою.

Теоретичним підґрунтям для державного регулювання у сфері охорони природи, екологічної безпеки та природокористування є наявність негативних зовнішніх ефектів та інформаційної асиметрії. Оскільки будь-яке державне регулювання накладає додаткові обмеження та/чи витрати на суб'єкта підприємницької діяльності, а кожне наступне обмеження звужує рамки свободи громадян, послаблює їх спроможність у майбутньому протистояти свавіллю державної влади, то у кожному випадку, насамперед, необхідно розглядати усі альтернативні варіанти вирішення проблеми на базі ринкових механізмів або можливості передачі їх вирішення на регіональний рівень чи рівень місцевих громад.

Охорона природи, боротьба із зміною клімату не можуть бути пріоритетом діяльності держави в умовах нинішньої екзистенційної війни. Участь України у глобальних кліматичних ініціативах не може і не повинна розглядатися відірвано від пріоритету збереження Нації та Держави. Натомість концептуально правильно говорити про екологічну безпеку як невід'ємну частину національної безпеки.

Проблема раціонального природокористування та охорони довкілля у значній мірі пов'язана не лише з технічними чи екологічними чинниками, а насамперед із інституційною недосконалістю – нечіткістю, розмитістю або

відсутністю визначених прав власності на природні ресурси. Розвиток прецедентного права у сфері екології може стати реальним шляхом подолання правової невизначеності і забезпечити формування системи екологічної справедливості, заснованої на відповідальності та взаємній згоді сторін.

Важливим недержавним механізмом вирішення проблем охорони природи є розвиток ринку страхування екологічних ризиків. Зацікавленість у такому страхуванні полягає в тому, щоб мінімізувати можливі витрати суб'єкта господарської діяльності, пов'язані із виконанням судових рішень щодо нанесеної екологічної шкоди.

"Розумне споживання" може бути шляхом до гармонії людини і природи лише тоді, коли воно виходить із внутрішньої свободи та свідомого вибору, а не ззовні нав'язаної поведінкової норми. Екологічна етика повинна ґрунтуватися не на страху перед майбутнім, а на переосмисленні духовної місії людини як співтворця світу.

Екологічне просвітництво може бути доповненням до духовного, а не навпаки. Ми уповаємо до Держави там, де втрачається віра в Бога та Людину, як його найвище творіння. Ми апелюємо до Держави, замість того щоб апелювати до Людини. Ми покладаємо на Державу функцію судді й рятівника, бо перестали бачити у собі Боже творіння, наділене розумом, совістю та свободою вибору. Вихід із цього зачарованого кола можливий лише через переосмислення духовного статусу Людини у світі!

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Сірко А. В. Економічна теорія. Політекономія : навч. посіб. / А. В. Сірко. – Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 416 с. – Режим доступу: https://vpusp.vn.ua/wp-content/uploads/2023/01/ekonom_teoriya_sirko.pdf
2. ДСТУ ISO 14001:2015 (ISO 14001:2015, IDT) Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування. – Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016.
3. ДСТУ ISO 14024 Екологічні маркування та декларації. Екологічне маркування типу I. Принципи та методи.
4. Коуз Р. Фирма, рынок и право / пер. з англ.; наук. ред. Р. И. Капелюшников. – Москва : Дело ЛТД при участии изд-ва «Catallaxy», 1993. – 192 с.
5. Ращенко В. Екологічний маркетинг: оптимальна система збуту та сертифікація як частина товарної політики // Агроекологічний журнал. – 2021. – № 1. – С. 189–195. – DOI: <https://doi.org/10.33730/2077-4893.1.2021.227259>
6. Михаць В. «Це – наша надія на квітуче майбутнє»: Анатолій Куновський із Львівщини має намір висадити найбільший парк сакур у світі // Львівська Мануфактура Новин. – 2024. – 11 серпня. – Режим доступу: <https://www.lmn.in.ua/project/tse-nasha-nadiia-na-kvituche-majbutnie-anatolij-kunovskyj-iz-lvivshchyny-maie-namir-vysadyty-najbilshyj-park-sakur-u-sviti/>
7. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2021 році / Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. – Режим доступу: <https://mepr.gov.ua/diyalnist/napryamky/ekologichnyj-monitoryng/natsionalni-dopovid-pro-stan-navkolyshnogo-prirodnogo-seredovyshha-v-ukrayini/>
8. ТОП-10 агрохолдингів за розміром земельного банку. – 07.10.2019. – Режим доступу: <https://landlord.ua/news/top-10-ahrokholdynhiv-za-rozmirom-zemelnoho-banku/>
9. Магас В. М. Скасування мораторію: між Сциллою та Харибдою // Аграрна економіка. – 2017. – Т. 10, № 3–4. – С. 133–140. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ae_2017_10_3-4_19
10. Національна доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна». – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/natsionalna-dopovid-csr-Ukrainy.pdf>
11. Coase R. H. The Problem of Social Cost // Journal of Law and Economics. – 1960. – Vol. 3. – P. 1–44.
12. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Погорілого. – Київ : Основи, 1994. – 261 с.
13. Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення / пер. з англ. С. Крикуненко. – Київ : Наш Формат, 2018. – 464 с.
14. Компендіум соціальної доктрини Церкви. – Київ : Кайрос, 2008. – 549 с.

Науково-практичне видання

**УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ
ЕКОЛОГО ОРІЄНТОВАНИМ РОЗВИТКОМ ПІДПРИЄМСТВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В
КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
(МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ)**

Підписано до друку 22.10.2025.

Формат 30x42/4. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 2,1

Тираж 100 прим.

Видавець та виготовлювач

Інститут сільського господарства Карпатського регіону НААН,
вул. Грушевського, 5, с. Оброшине, Львівський р-н, Львівська обл., 81115

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 7457 від 28.09.2021 р.

inagrokarpat@isgkr.com.ua

[www.isgkr.com.ua](https://isgkr.com.ua)

<https://isgkr.com.ua/>